

Давор Лазаревић*, Пирот

Davor Lazarevic, Pirot

ПОСЛЕДИЦЕ ВЕЛИКОГ РАТА И ПИРОТСКИ КРАЈ

CONSEQUENCES OF THE GREAT WAR AND PIROT AREA

Сажетак: Рад се бави сагледавањем неких од последица Великог рата из угла који иде од колективног и личног доживљаја ратних дешавања, колапса патријархалног друштва, материјалних и људских губитака па до политичких, привредних и културних дешавања која су проистекла из ратног сукоба. Прича прати дешавања у рату како на глобалном нивоу тако и на строго локалном, какав је пиротски крај, како би се нашли што сликовитији примери појава и процеса који су за саму тему важни. На основу литературе, ратне штампе и мемоарских успомена текст даје слику последица рата из визуре становништва пиротског краја. Како до сада на ову тему није било историографских истраживања, рад се може посматрати као прилог историји пиротског краја у времену током и непосредно по завршетку Великог рата.

Abstract: This study presents and interprets some of the consequences of the Great War seen from both collective and personal point of view and deals with the collapse of patriarchate society, material and human resources loss, political, economy and culture happenings which originated from the war clashes. The story presents events which happened both on the global and local level in Pirot area in the

* davorlazarevic82@gmail.com

attempt to find more realistic examples of important processes that happened under the influence of the War. On the basis of literature, war newspapers and memoir reminiscences, the text gives the picture of the consequences of war from the point of view of the inhabitants of Pirot area. Since there has not been any history research made so far related to this topic, this study can be considered a contribution to the history of Pirot area in the period during and immediately after the Great War.

Кључне речи: Велики рат, колапс патријархалног друштва, политичке, привредне, културне последице, Пирот

Key words: Great War, collapse of patriarchate society, political, economy, cultural consequences, Pirot

КОЛЕКТИВНИ И ЛИЧНИ ДОЖИВЉАЈИ РАТА

Казивање о последицама једног од највећих ратова у историји са дистанце која ове године навршава један век, захтева објективне и научно утемељене чињенице и отклон од дневнополитичких и савремених тумачења, али и опрез од аутентичних и превише субјективних оновремених сведочанстава. Добрим делом из тих разлога корисно је причу започети сагледавањем колективних и личних доживљаја рата који се рађао пред очима Европљана у току лета 1914. године. Ако знамо како су одређене структуре друштва или појединци гледали на карактер, ток и исход рата, биће лакше говорити о величини последица. Довољно је имати у виду да је за неке рат био освајачки, а за друге одбрамбени, па ће и то бити повод за другачије сагледавање онога што је рат посредно или непосредно проузроковао. Другим речима, ако сте у рат кренули са освајачким намерама, евентуални пораз би се по инерцији тумачио као катастрофална последица, и обрнуто. Уз све то на Велики рат нису сви актери гледали као на глобални рат, већ су га разумевали из свог локалног или регионалног угла, што је као последицу често имало доношење кратковидих и анахроних политичких одлука. Насупрот томе, колективни доживљај рата, пре свега од стране становника Западне Европе, у великој мери је кумовао и називу Велики рат, који је произашао из тога што је за његове актере имао велики значај, а не услед његове географске димензије (Strachan, 2010).

Вест да је рат почео није перцепирана свуда и од стране свакога на исти начин. На започети рат су другачије гледали људи са ратним искуством и тек стасали младићи, стари и млади,

образовани и неписмени, грађани и сељаци, мушкарци и жене, богати и сиромашни, интелектуалне и политичке елите, људи на власти и без власти. Наравно, списак различитих посматрача ратног вихора се ту не завршава јер је нијансе у поимању рата могуће пратити и на много финијим нивоима од оних који су голим оком видљиви. Узмимо као пример интелектуалну елиту која је и на самом почетку и током рата била врло подељена по питању начина на који је доживљавала рат. Било је ту оних који су узели директно учешће у борбама, других који су се својим научним радом ставили у службу рата или су према њему били индиферентни, и оних који су се рату директно супротстављали (Drake & Kelly, 2009). Код нижих слојева друштва, радника и сељака, однос према рату је био далеко мање разуђен и најчешће је потпадао под општи колективни конформизам. Како год, чињеница да ратне боје нису сви гледали истим очима и из исте равни може значајно да утиче и на одабир оригиналне и објективне слике коју би данас понудили о Великом рату. Треба још имати на уму и то да су колективна гледишта ипак доминирала у односу на лична, што не треба узимати као доказ њихове исправности или оправданости, али су она као последицу имала својеврсно хипнотисање јавности. Ако се пак мало дубље замислимо, долазимо до тога да су пропагирани колективни доживљаји рата заправо генерисани унутар малих политичких групација или појединаца што нас посредно доводи до изразито личних доживљаја рата.

Једна од првих колективних импресија рата у тренутку када је почињао била је неоснована идеја да ће сукоб бити кратак и да ће се завршити у року од неколико месеци. Таква претпоставка је понајвише имала одјека у Западној Европи, независно од тога да ли је држава била чланица Антанте или Централних сила. У фабриковању кампање о кратком рату врло далеко се отишло у Великој Британији, где су се медији усудили да избацују предвиђање да ће рат бити готов до Божића (Hallifax, 2010). То је у великој мери утицало да мобилисани младићи са песмом одлазе на фронт верујући да ће се победоносно и брзо вратити својим кућама. Једини проблем је био у томе што је свака од зараћених страна као аргумент за брзи завршетак рата имала веру у сопствену надмоћ и победу, чему је доприносила слика о непријатељу који је готово увек приказиван као неспреман и неспособан за ратне окршаје. Реалност је наравно била другачија.

У наведеном примеру колективни доживљај рата је, захваљујући медијској пропаганди, ефектно односио превагу у односу на лична размишљања сваког од војника. Страх и неизвесност били су потиснути барем до првих борбених линија

када је непосредно упознавање са ратом врло брзо усмеравало мисли од колективног на строго лични ниво. У тим тренуцима пред очима војника указивало се можда и најважније начело сваког рата - умрети или убити за отаџбину. За непосредног актера гоњеног нагоном преживљавања дилеме није било. За нас као посматраче из будућности и једно и друго значи смрт, али са различитим предзнаком, зависно од тога коју страну заступамо. Епилог готово свих ратова и њихових последица изнедрио је осећање да је умрети за отаџбину часна мисија вредна поштовања, а убити за отаџбину је нешто око чега се градио и гради непробојни зид ћутања. Судар са ратном реалношћу и непомичним фронтима у Западној Европи врло брзо је распршио фикцију о скором повратку кући, па је почетни оптимизам и полет милиона мобилисаних убрзо заменио дубоки лични песимизам, а гледање у будућност засенила је претња непосредном смрћу. Интеракција колективног, врло оптимистичног гледања на рат и личних, крајње трауматичних доживљаја рата је као последицу убрзо родила општу неизвесност и промену односа људи према времену. На будућност се више није гледало у годинама или месецима, већ у недељама, данима или сатима (Аријес и Диби, 2004, стр. 175). Живот је могао да се угаси у сваком тренутку.

Отворена неизвесност и експресно нестајање људских живота у непосредној близини војника, дисквалификовали су било какво размишљање, сем оног нагонског, усмереног ка одржању у животу. За свега неколико дана или недеља човек је из топлог породичног дома завршавао у хладном рову окружен страхом и страдањем. Својеврстан апсурд је био у томе што је колективну патриотску и еуфоричну атмосферу у колонама мобилисаних војника муњевито смењивао крајње интиман доживљај ратних страха и брзине умирања. Конзумација ратних дешавања била је строго лична, са разарајућим дејством на психофизички интегритет војника и њихову послератну социјализацију.

Медијска или боље речено јавна слика о рату који надолази и у случају Србије није била битно другачија од оне европске. Иако је Србија након атентата у Сарајеву доведена пред већ одшкринута врата нараслих аустро-угарских ратних амбиција, могућност реалног сукоба је у јавности одлагана све док није постала сама по себи очигледна. У добром делу штампаних гласила јавности се пласирала идеја да се рат може избећи изналажењем компромисних решења, а евентуални улазак у сукоб је био базиран на подршци Русије и њених савезника (Ултимаатум Србији. *Правда*, бр. 189, 13. јули 1914, стр. 2).

Читањем написа у српској штампи стиче се утисак да поприличан део јавности није био адекватно припреман за могућност рата, али је исто тако велики део становништва подржавао атентат у Сарајеву не размишљајући много о тешко сагледивим последицама. Са друге стране, међу опозиционом политичком елитом на атентат се гледало као на пуцањ у Србију и гурање државе у чељусти десет пута већег непријатеља, уз изношење врло реалне перспективе дешавања (Резултати шовинистичке политике, *Радничке новине*, бр. 163, 14. јул 1914, стр. 1). На основу медијске слике уочи објаве рата Србији може се рећи да се до последњег тренутка ходало по танкој жици између неоснованих надања да ће рат бити избегнут и чврстих уверења да је напад већ решена ствар. Сличан след догађаја био је присутан и уочи велике офанзиве на Србију 1915. године када је могућност напада од стране Бугара минимализована, а удар немачких и аустроугарских снага, по писању тадашње штампе, требало је да епицентар европског ратишта пренесе на Балкан, што је за Србију требало да буде посебна част јер би учествовала у победоносном завршетку Великог рата (Велики дани, *Новости*, бр. 550, 16. октобар 1915, стр. 1). Зависно од штампе коју би листао, просечан становник Србије је градио став о рату, његовим узроцима и положају домовине у односу на игру великих сила.

Брзина дешавања у току јула 1914. године значајно је утицала на промену скоро лежерног става према рату чији су се обриси на хоризонту политичких изјава све више оцртавали. За свега неколико дана колективно гледање на рат у Србији је добило своју искристалисану форму. Од различитих сценарија будућности изван је био само један, а то је рат са Аустроугарском. Трбало је за врло кратко време подићи ратни морал код становништва уз доливање великих доза прекопотребног самопоуздања. Различите личне доживљаје предстојећег рата убрзо су патриотским семеном оплеменили промишњени, ефектни и добро упаковани текстови у штампи:

На оружје, моји дични соколови! Ви ћете се борити са једним непријатељем који никада није имао ни ратне среће нити војничких победа... Као своје ратне другове са севера ћете имати силну браћу Русе, а уз Русију су стали њихови храбри савезници, а наши осведочени пријатељи Французи... (Наредба војсци регента Александра Карађорђевића, *Политика*, бр. 3777, 25. јул 1914, стр. 1)

Слика коју је српски војник требало да створи о предстојећем рату била је скоро у целости базирана на романтичарском и сировом патриотско-слободарском нивоу. Тешко се иза бомбастичних обраћања српским ратницима могла

назрети права величина непријатеља чији је број војника при потпуној мобилизацији могао бити већи од укупног броја становника тадашње Србије, а да не говоримо о ратној техници и осталим ресурсима који су били неупоредиво јачи. Лични доживљај најпре саме мобилизације, а након тога и рата од стране поменутих старосних групација, био је веома различит јер је део војника имао доста добро ратно искуство покупљено у балканским ратовима, али је било и оних који су услед мобилизације први пут напуштали своје родно место и породицу. Једну потресну слику тако окупљене војске на железничкој станици у Пироту оставио нам је у својим списима Џон Рид:

Ту су били и старци и млади дечаци, у свим варијантама импровизоване униформе, углавном са подераним опанцима на ногама. Видео сам и дечака коме није могло бити више од шеснаест година са мајком сељанком низ чије су лице текле сузе. Један невероватно стар човек без једне руке љубио је војника и док су сузе лиле низ његово лице, он је говорио: Не пуштајте Бугаре да прођу! Када се воз затворио, из пет пуних вагона чула се песма војника. Певали су. (Рид, 1965, стр. 72)

Разголићена осећања исконског страха била су присутна како код мобилисаних тако и код оних који су за њима остајали. Једни су се плашили извесности да им најдражи одлазе можда у смрт, а они други неизвесности којом је био обележен готово сваки секунд њиховог потоњег војничког живота. Није било лако ни онима који су остали немобилисани јер су били, обасути подозрењем, често вербално вређани па чак и физички нападани. У том смислу је интересантна епизода управо из Пирота која се завршила тучом двојице гимназијских професора, а почела је тиме што је у кафани један војник поклонио професору преслицу са натписом: *Ти код куће седи као стара баба, ево ти преслица на пред, а ми идемо за слободу да гинемо* (Николић, 1982, стр. 1085). Већ по томе се да закључити да је колективни патриотски однос према рату доминирао искључујући сваку могућност искакања из понуђеног модела. Из тога даље произилази и чињеница да је у национално хомогеним државама одзив на мобилизацију био скоро стопроцентан, без сувишних питања о оправданости сукоба или циљевима рата. Колективни ратни транс је учинио да за обичног војника, било да је он Немац, Србин или Бугарин, рат буде сасвим оправдан.

КОЛАПС ПАТРИЈАРХАЛНОГ ДРУШТВА И РАТНА ЕМАНЦИПАЦИЈА ЖЕНЕ

Једна од великих последица Првог светског рата у скоро читавој Европи, а нарочито на Балкану, била је видљива кроз бројне симптоме колапса патријархалног друштва услед ратних удара на мушку популацију и ратом условљене убрзане еманципације жена. Ефекти тако бурних промена били су касније читљиви током читавог двадесетог века стварајући нове односе унутар породице па тиме и унутар друштва. Има истраживача који сматрају да је у току Првог светског рата мушкарац доживео највећу сексуалну катастрофу од постанка цивилизације (Hirschfeld, 1930). Добрим делом оваква тврдња има смисла ако се има у виду да је рат по први пут из руку мушкараца избио узде патријархалног друштва што је утицало на невероватно брзу трансформацију породице и прерасподелу функција у породичној хијерархији. У тако изазваном процесу највише је, али на великој муци, профитирала жена, која је из рата изашла много јача него што је икада до тада била. Нова слика жене која се јавља након рата до тада није била виђена у већини европских друштава. Осамостаљена и ојачана гибањима ратног времена, жена у свитање двадесетог века најављује потпуно нову друштвену представу у којој ће она играти једну од главних ако не и главну улогу. О томе сведоче и бројна женска удружења која су настала након рата чији су циљеви били борба за равноправност полова и добијање општег права гласа (Аритонових, 2009). Ипак, мора се признати да је јачање женске самосталности било својствено пре свега урбаним и развијенијим срединама, док су на селу патријархални окови тај први еманципаторски удар доста добро издржали.

У случају Србије, где је ратни вихор заувек однео или на дуже елиминисао лавовски део мушке популације у времену од 1912. до 1918. године, породица је опстала управо захваљујући жени. Српско друштво у току Великог рата може се назвати и женским друштвом (Ристовић, 2007, стр. 771). О томе колико се однос мушко - женско тих година заправо мењао говори и податак да су жене по попису из 1910. године биле у мањини (на 1000 мушкараца било је 937 жена), док их је десет година касније на 1000 мушкараца било 1085 (Миленковић, 1998). Упаничена због своје нове улоге, изненада остављена у кући са децом и гомилом проблема, жена у току ратова преузима одржавање домаћинства у своје руке. На тако несвакидашњи и надасве нов положај жене није се гледало једнако и увек позитивно. Многи су на њу гледали са жаљењем, али је било и оних који су се туђом

муком наслађивали или чак помагали да се напукла породица комплетно уруши. Жена у рату је била под будним оком комшија и рођака који су врло педантно вребали све њене активности како би их првом приликом пренели њеном супругу, оцу или брату. Иако на први поглед препуштена сама себи, жена на Балкану је и даље морала бити у сенци мушке фигуре. То је био једини друштвено прихватљив модел. Глава породице на женском телу се никако није уклапала у вековима стар патријархални концепт. Нема сумње да је све то акумулирало велики притисак на жену као носиоца ратне породице. Добар део женске популације тако велику пресију није могао дуго да издржи, нарочито ако имамо у виду колико је рат трајао.

Како је ратна епоха низала годину за годином, тако је ратна еманципација жена губила на интензитету. Зарад егзистенције породице, пре свега деце, део осамљених и угрожених жена се одлучивао на такозване дивље бракове који су обезглављеним породицама враћали мушки ауторитет, а део је улазио у бракове са много млађим мушкарцима или боље речено дечацама како би се обезбедила легална породична форма и тиме затворила уста критичној варошкој маси негативно расположеној према усамљеној жени. Реалност је била и то да је самостално иступање жене у току рата имало за последицу драстично повећање броја разведених бракова (Повећан број разведених бракова, *Жена*, 1. фебруар 1918, стр. 52). У односу на време пре рата број развода се повећао четири пута. Главни разлог за тако драстично увећање развода био је у томе што су мушкарци на фронтима добијали различите гласине о понашању својих супруга па су многи после повратка кућама физички злостављали жене или су се једноставно разводили. Упркос свему, многе од српских жена су истрајале у жељи да сачувају своју породицу и да сачекају повратак супруга из рата. Нажалост, велики део њих се у току или по завршетку рата морао суочити са психофизички разореним брачним партнерима који су се из рата враћали, али нису били у стању да се врате у нормалне породичне токове. То је на већ претоварену женску фигуру био само додатни терет, који је најчешће сламао њену психу водећи је ка конзумирању алкохола, дувана па чак и до самоубиства.

Ипак, стиче се утисак да је на крају из рушевина патријархалне породице изронила другачија жена, чија је женственост услед ратне еманципације мутирала у неприродну мушкост, на шта се ондашњи свет тешком муком прилагођавао. Нема сумње да је тако нов појавни облик жене код мушког света произвео страх од конкуренције. Са друге стране, после рата је широм Европе био све присутнији и страх од умирања нације, па

је жена убрзо враћена у оквире породичног дома јер се на њу почело гледати као на машину за рађање (Мазовер, 2011). Слично се може рећи и када је у питању положај жене у Србији јер је међуратна Југославија за европске прилике имала веома висок наталитет, који се кретао у распону од 35 до 42 промила, што довољно говори о томе која је била главна улога жене. Године које су наступиле након Великог рата јасно су показале да је дошло до драстичне измене старосне структуре становништва, што је дошло као последица дугогодишњег ратовања и страдања најспособнијих за виталну репродукцију. У крајевима Србије који су највише пострадали у току рата попис из 1921. године је показао да је деце узраста до девет година било свега 19%, а само десет година касније, 1931, деце тог узраста је било преко 29%, што најбоље показује промену старосне структуре и висок наталитет након завршетка рата (Исић, 2009). Пример пиротског краја такође може бити интересантан за анализу јер је након Великог рата наступио прави демографски бум на том подручју. Наиме, по попису из 1921. године укупан број становника пиротског округа био је 53. 688, 1931. године та бројка скаче на 61. 257, а 1948. године цифра достиже 70.049 (Ћирић, 1989). У периоду од 27 година број становника је повећан за 16. 361, што је увећање за готово 30 процената. До тако великог пораста броја становника у пиротском крају дошло је услед историјски незабележеног високог природног прираштаја. Из тога јасно произилази улога жене као носиоца рађања, а након тога и породичног живота.

Наравно, не сме се сметнути с ума да у конзервативним срединама, као што је био и пиротски крај, ратна еманципација жене није прерасла у трајну категорију. Вакуум изазван недостатком мушкости током рата његовим завршетком нестаје. Ипак је занимљиво уочити барем делић те породице ослобођене очевог ауторитета. Како наводи у својим сећањима Драгољуб Јовановић, смрт оца је изазвала помешана осећања туге и несвакидашњег олакшања које настаје после хроничне напетости:

Мајка је дозволила да сада свако једе из свог тањира, а не више из заједничке зделе, да понекад пијемо воду за време јела, да не топимо јело залагајима хлеба, већ да користимо виљушку, све је постало другачије него за време његове владе (Јовановић, 1973, стр. 16).

Чини се да изнета Јовановићева слика породичне климе након нестанка јаке очинске фигуре најбоље приказује окошталу атмосферу патријархалне породице и напрслине кроз које је у функционисање породичних односа цурила демократичност. Те напрслине ипак нису биле довољно велике да би трајно нарушиле

вековне моделе, па је жена у пиротском крају након рата остала роб мушког ауторитета, без права гласа у кући и друштву. Најбољи пример за преживљавање квазипородичне моралности у Пироту и околини јесте сурови обичај гостинске обљубе који је био присутан скоро до половине двадесетог века (Петковић, 2008, стр. 17). То је само једна од ситуација која је жену заправо чинила неком врстом породичног роба деградирајући је до објекта над којим су се вршиле чак и криминалне радње зарад остваривања неких, најчешће материјалних, интереса. Треба још додати да је у пиротском крају господар удате жене заправо била свекрва, а не супруг, али је парадокс да су и једна и друга до средине двадесетог века стајале поред стола док су мушкарци били за столом. То најбоље говори о назадном положају жене који се у пиротском крају одржао упркос искрама еманципације у току Великог рата.

НЕПОСРЕДНИ СУСПРЕТ СА РАТОМ КРОЗ СЛИКУ СТРАДАЊА СТАНОВНИШТВА ПИРОТСКОГ КРАЈА

Као највећи ратни сукоб до тада, Велики рат је однео преко десет милиона људских живота, а за четири године, колико је рат трајао, свакодневно је у просеку страдало преко 6. 000 људи. На примеру Србије те бројке имају још стравичније димензије ако се зна да је погинуло 1. 247. 435 људи, што је било око 28% од укупног броја становника тадашње државе. Ако на то додамо и страдања у току балканских ратова, тај проценат свакако расте, а чињеница да се на десетине па и стотине хиљада људи вратило из рата са тешким физичким и менталним инвалидитетом говори нам да свеукупне последице ратних дешавања не можемо тражити само у бројкама јер је практична ситуација на терену била много сложенија и далеко тежа од оне коју нам дочарава статистика. Ако свеукупну штету коју је Србија претрпела у рату ипак преведемо на ниво бројки, онда долазимо до цифре од 12,57 милијарди златних марака, што је износ потраживања Краљевине СХС на име ратне репарације (Павлица, 1998). Оно што је у целој причи некако остало немерљиво јесте страдање цивилног становништва и то најчешће у оном посредном смислу у оквиру окупационих зона. Многоструко и готово свакодневно кршење ратних закона и правила од стране окупационих власти ломило се на плећима цивилног становништва које је пљачкано, силовано, интернирано и најалост зверски убијано (Рајс, 1918). Размере таквог страдања и његових последица никада нису прецизно утврђене.

Што се тиче становништва пиротског краја, треба рећи да је за потребе ратова од 1912. до 1918. године мобилисано више десетина хиљада људи у оквиру Моравске дивизије и Трећег пешадијског пука (Лилић, 1989, стр. 79). Преко 90% мобилисаних Пироћанаца било је са села, што се у начелу поклапа и са структуром мобилисаних у остатку Србије. Наравно, корисно је имати у виду да је добар део тих војника већ био захваћен мобилизацијом уочи балканских ратова па су се неки само накратко вратили кућама. У току те велике ратне епопеје од 1912. до 1918. године своје животе за отаџбину дало је укупно 7. 610 Пироћанаца (Панајотовић, 1982). Овај податак нас доводи до процента страдања мушког становништва у пиротском крају који се креће од 13 до 15%, а ако упоредимо бројке са резултатом пописа из 1910. године, долазимо до застрашујућег податка да је малтене свако друго или треће домаћинство у селима пиротског краја остало без једног мушког члана (види табелу бр. 1). Што се тиче страдања цивилног становништва пиротског краја у току рата, ту су бројке врло растегљиве и непоуздане. По писању неких истраживача у току окупације под разним изговорима за кривицу Бугари су ликвидирали око 600 Пироћанаца (Петровић, 1996, стр. 112). Према наративним изворима насталим непосредно после рата налазимо податке да се број страдалих цивила у пиротском округу за време рата пење до цифре од 2. 300 (Васиљевић, 1919, стр. 18). На крају долазимо до чињенице да прецизан попис цивилних жртава рата за пиротски крај никада није урађен.

Непосредни сусрет становништва Пирота и околине са ратним збивањима почео је да се дешава знатно касније у односу на делове северозападне Србије, и постаје видљив тек од септембра 1915. године када су трупе у Пироту стављене у високу приправност, што је пратила и евакуација благајне и свих важних варошких установа. Тада је први пут од почетка рата становништву претила директна непријатељска опасност па се почела осећати и све присутнија паника и страх од напада Бугара. Редослед догађаја у току септембра 1915. године је учинио да мирис рата постане толико јак да је допирао и до горштака у старопланинским селима. Наравно, и пре тога су Пироћанци имали сазнање да рат увелико траје, осећали су несташицу намирница, били сведоци допремања рањеника у пиротску војну болницу, слушали гласине о дешавањима на фронту, али су рат доживљавали као удаљену и не тако очигледну појаву, а читајући штампу, стицали су уверење да Бугарска неће напасти Србију (Изјава Радославова, *Гласник*, бр. 215, септембар 1915, стр. 2).

Табела 1 Упоредни подаци о страдању мушког становништва у пиротском крају у току ратова 1912-1918. године (Поповић, 2010. и Здравковић, 1924)

Table 1 Comparative data on the perishing of male inhabitants in Pirot area during the wars from 1912. to 1918. (Popovic, 2010. and Zdravkovic, 1924.)

Назив места	Број мушкараца по попису из 1910.	Број домаћинстава по попису из 1910.	Број погинулих од 1912. до 1918. год.
Пирот	5288	2121	389
Базовик	422	117	60
Орља	258	65	30
Брлог	309	80	28
Јеловица	199	50	24
Завој	557	150	63
Гостуша	608	140	69
Мала Лукања	73	19	13
Покровеник	249	61	30
Бела	104	20	17
Велика Лукања	381	80	35
Паклештица	367	90	41
Росомач	346	85	33
Височка Ржана	315	82	30
Велики Суводол	477	110	55
Мали Суводол	354	70	45
Гњилан	517	127	76
Добри До	635	162	73
Копривштица	183	46	14
Нишор	321	83	30
Дојкинци	531	126	33
Крупац	1142	320	105
Велико Село	293	88	41
Осмаково	515	145	70
Држина	446	120	54
Рсовци	665	168	84
Рудиње	546	142	63
Суково	677	220	76
Станичење	603	177	63
Топли До	482	110	65
Засковци	274	68	53
Темска	852	342	70
Чиниглавци	478	170	58

Најнепосреднији сусрет са последицама рата већ почетком 1915. године имале су породице мобилисаних Пироћанаца од којих су многи због рањавања долазили кућама, али је, нажалост, било и оних који су изгубили животе. Међу десетинама ратних инвалида који су се у то време враћали у Пирот, највећи део је био са изгубљеним екстремитетима. Остао је забележен случај редова Живана Миленковића, који је изгубио обе ноге, чиме је био потпуно онеспособљен за живот и рад, а једину помоћ му је послао Црвени крст у износу од 60 динара, што је било довољно да се преживи неких месец дана (Николић, 1982, 1085). Иначе, права војних инвалида су регулисана тек 1918. године када је држава донела посебан закон који је препознавао две категорије ратних инвалида потпуне и полуинвалиде. Под потпуним инвалидима су подразумевана лица која су изгубила руку или ногу, оба ока или су имала трајна душевна оштећења. Таква лица су добијала доживотно издржавање од државе, а после њихове смрти новчану помоћ је могла да наследи њихова породица (Закон о потпори војних инвалида и њихових породица, 1918, Министарство војно, Београд).

Крајем октобра 1915. године, када је уследило повлачење српске војске из Пирота, почео је директан сусрет становништва пиротског краја са ратним дешавањима. Долазак Бугара у Пирот као и у остале крајеве југоисточне Србије био је већ од првих дана праћен интензивним процесом бугаризације, што је подразумевало жесток удар пре свега на српску интелигенцију. Међу истакнутим Пироћанцима први на мети су били учитељи и свештеници. Једна од најстрашнијих епизода страдања српских свештеника у пиротском крају десила се већ почетком новембра 1915. године када су Бугари у близини Беле Паланке убили, а потом и спалили 21 свештеника. Међу њима је био и пиротски свештеник Милија Јончић, који је пуким случајем страдање преживео, после чега се до краја рата скривао у својој кући где је испод патоса ископао скривницу. Иза себе је оставио сећање на овај стравичан догађај:

На месту Јанкова Падина војници се постројише иза нас и почеше да нам пуцају у леђа. Настаде страховито јаукање и самртни крици несрећника. Ја почех бежати уз брдо, поред мене беше један официр, а испред мене свештеник Тихомир... Сакрио сам се иза једног жбуна и ту сам сачекао зору. Око шест изјутра видех војнике како гасом поливају тела и пале (Здравковић, 1924, стр. 29).

Уз хапшења и убијања истакнутих Пироћанаца, период бугарске окупације имао је још једну димензију, а то је покушај уништавања српског националног идентитета кроз спаљивање

књига и увођење наставе на бугарском језику. Како су савременици касније сведочили, за спаљивање српских књига у Пироту су формиране две комисије, једна у Тијабари, друга у Пазару. Мета Бугара су биле све књиге написане на српском језику, па је у ту сврху извршен претрес целе вароши, при чему је добошар јавно обавештавао грађанство да ће бити строго кажњени сви код којих се пронађе било каква српска књига. Све сакупљене књиге су потрпане на три гомиле, две у Пазару и једна у Тијабари, и на тим местима су уз присуство жандарма спаљене. Забележен је и податак да су пиротски ђаци основних школа притрчавали упаљеним гомилама и покушавали да извуку по коју књигу вешто избегавајући ударце кундацима (Јовановић, С. 1918. Спаљивање српских књига у Пироту, *Пиротски гласник*, бр. 3, стр. 2-3). Бугари се својих намера ни јавно нису стидели нити одрицали, па је тако бугарски министар просвете Пешев са великим задовољством изјављивао да су све старине из српских манастира као и све вредне књиге из српских библиотека у Пироту, Нишу, Зајечару, Призрену и Скопљу успешно пребачене у Софију (Бугарски хуманизам, *Велика Србија*, бр. 176, 3. октобар 1916, стр. 1).

Увођење наставе на бугарском језику и тортура бугарских учитеља у пиротском крају оставили су неизбрисив траг на тадашње ученике:

Већ на једном од првих часова наша учитељица је почела прозивку са сугестивним питањем: Шта си по народности? Када је дошао ред на мене, рекао сам: Ја сам Србин. Дохватила ме је за рукав и избацила у ходник. Нама овде Срби нису потребни, викала је за мном док је затварала врата учионице (Вучковић, 1975, стр. 148).

Терет бугарске окупације најтеже је подносило становништво пиротских села где је дефицит радно способних мушкараца утицао да највећи део породица стигне до ивице глади. Пољопривредна делатност са ионако ниским приносима услед рата је доживела скоро потпуни застој, а и оно мало што се производило дошло је под удар новог пореског система бугарских окупационих власти. Најтеже стање било је у старопланинским селима, где су мали и нерентабилни поседи још пре рата условљавали одлазак мушкараца у тзв. печалбу или надничарење како би многочлане породице преживеле. Одлазак мушке радне снаге на фронт довео је старопланинску породицу скоро до уништења. Како је касније сведочио Радисав Станишић из села Велика Лукања, Бугари су у почетку узимали само део од свих производа као реквизицију, али су касније отимали све што им се допало, па се цела окупација свела на претраживање кућа и

поседа како би се од људи одузело готово све што произведу, чак је било забрањено излажење из села пре изласка односно након заласка сунца да се не би нешто од производа изнело (Петровић, 1985, стр. 63). У низијским селима поред Пирота и у самој вароши лакше се могло доћи до хране и зараде, али је зато сусрет са бугарским властима био знатно непосреднији јер је у тим срединама окупациона власт била много присутнија што је доводило до хапшења, одузимања имовине, малтретирања па и до ликвидација. Слика Пирота је већ на самом почетку бугарске окупације, крајем 1915. године, указивала на изузетно тежак положај цивилног становништва, о чему нам доста говоре извештаји странаца који су бележили стање на терену:

Виде се само бугарски војници, српске жене и деца, по неки старац, али нема одраслих мушкараца. На улици се пробија једна српска жена са дречаво жутом марамом водећи са собом децу. Жена вуче прозор, једно од деце пажљиво носи лампу, а друго води свињу на ужету... (Ово сећање је део извештаја који је о Србији 1915. године написала Швајцаркиња Клара Штурценегер, која се као добровољац Црвеног крста нашла у пиротском крају. Њен извештај је објављен у Цириху 1918. године. Sturzenegger, C., 1918. *Serbien an Jahresende 1915*, Zurich.)

Потресне сцене страдања цивила под окупацијом само су део ратних дешавања која су задесила Пироћанце. Још интензивнији сусрет са ратом погодио је мобилисане војнике који су, њих близу четири хиљаде, у саставу Трећег пешадијског пука прелазили преко Албаније (Панајотовић, 1982, стр. 108). У том страдању српске војске поред мушкараца било је и доста жена из Пирота, које су као болничарке радиле најпре у оквиру војне болнице у Пироту, а након почетка окупације су кренуле у повлачење преко Албаније. Једна од тих хероина била је и Јелена Лугоњић Филиповић, која је сва страдања преживела и након рата се вратила у родни град где је доживела дубоку старост (Петковић, 2008). За све који су учествовали у повлачењу извесно олакшање је уследило тек по доласку на Крф средином јануара 1916. године. Како су и да ли су уопште живи, нико од њима ближњих није знао. Тек после консолидације српске војске на Крфу и у Солуну била је могућа комуникација са породицама у домовини, најчешће преко штампе и писама. Занимљив је случај браће Поповић из села Стрелца који су, немајући другог начина, преко новина објавили да су живи и здрави, тек децембра 1916. године (Писма за домовину, *Велика Србија*, бр. 260, 28. децембар 1916, стр. 3). Многи нису ни успели да се јаве породицама па је неизвесност о томе да ли су у животу трајала до краја рата када је уследила демобилизација. Нажалост, велики број Пироћанца је

своје кости оставио на бојиштима још у току 1914. године, али и за време самог повлачења. Они који су све то преживели касније су се са великом тугом сећали својих погинулих другова:

Мој комшија и најбољи друг, Петар Христић, јуначком смрћу је погинуо у окршају на Мачковом камену. Уочи погибије, претходне вечери, изнео је свој нотес и дуго гледао свог сина Ацу како јаше на дрвеном коњу... Мислио је на могућу погибију. Када сам чуо да је страдао, плакао сам као мало дете. Аустријанци су му ископали очи и одсекли прст на десној руци, на којој је било угравирано име његове супруге Јелисавете. (Лилић, 1998, стр. 82)

ПОЛИТИЧКЕ, ПРИВРЕДНЕ И КУЛТУРНЕ ПОСЛЕДИЦЕ РАТА У ПИРОТСКОМ КРАЈУ

Уз велике директне последице по становништво пиротског краја, Први светски рат је за собом оставио дубоког трага у готово свим сегментима послератног живота. Из данашњег угла посматрања веома су видљиве промене политичке климе у Пироту и околини непосредно по завршеном рату. У том смислу Пирот свакако није изузетак, али се по интензитету политичког заокрета свакако издваја у односу на друге крајеве Србије. Ако упоредимо најрелевантније параметре политичког деловања какви су свакако избори, доћи ћемо до две врло различите слике страначке популарности пре и после Великог рата. На свим изборима који су одржани од 1903. па до 1914. године у пиротском крају је победу односила било стара радикална било самостална радикална странка (Влајковић, 1988). На другој страни била је врло јака Социјалдемократска опција, која је почев од 1905. године међу Пироћанцима стекла своје изузетно јако упориште иако је та подршка пре свега долазила од стране пиротских занатлија јер праве радничке класе у Пироту тога доба суштински није било. У предвечерје самог рата на општинским изборима почетком 1914. године радикали су у Пироту однели убедљиву победу са 520 освојених гласова, иза њих су били самостални радикали са 319 гласова, а на треће место су дошли социјалдемократе са 241 гласом, док је либерална опција освојила 110 гласова (Антић, 1975). Ситуација у селима је још више ишла у корист радикала јер је највећи број симпатизера социјалдемократа био у самој вароши.

Само шест година касније, на изборима за уставотворну скупштину, новембра 1920. године, политичка арена у Пиротском округу изгледала је сасвим другачије. Наиме, на поменути

изборима укупно је гласало 14. 700 становника округа, а резултати су били следећи:

- Радикална странка 3. 202 гласа
- Демократска странка 4. 894 гласа
- Комунистичка партија 5. 670 гласова

У самом Пироту, где је на биралишта изашло 1. 524 бирача, резултати су били следећи:

- Радикална странка 363 гласа
- Демократска странка 231 глас
- Комунистичка партија 917 гласова (Историјски архив

Пирот, Записник о резултатима гласања у Округу пиротском за 1920. годину)

Већ по овоме се јасно види више него убедљива победа комуниста како у целом округу тако још више у Пироту. Оно што такође привлачи пажњу јесте незадржив продор левичарских идеја у селима која су пре рата била заправо главно упориште радикала. Ратне године су учиниле да инфекција социјалистичким вирусом продре и до најудаљенијих старопланинских села, што је ишло паралелно са све већим разочарењем у владајућу политику радикала. Какав је био крајњи резултат тог процеса најбоље показује пример Велике Лукање, једног од већих старопланинских села, где је на изборима 1920. године однос снага изгледао овако:

- Радикална странка 166 гласова
- Демократска странка 95 гласова
- Комунистичка партија 572 гласа (Петровић, 1985, стр. 66)

Оваква констелација политичких снага након завршеног рата само је једним делом његова последица. Суштински идеје левице су прихватане са великим очекивањима међу Пироћанцима и у годинама пре рата јер је положај типичних варошана, унутар којих је највише било занатлија, био такав да су њихове породице биле на ивици егзистенције. Са радним временом од преко 15 сати дневно, са просечном дневницом од 0,40 до 2 динара и у полусенци скромног радничког законодавства, пиротски занатлија тешко да је могао бити задовољан. У најгорем положају били су тзв. ајлучари, радници - слуге, који су унајмљивани на по годину дана радећи различите послове у кући, радионици и на имању свога газде, а плаћани су најчешће у натури (Васић, 1973, стр. 18). Ове угрожене слојеве варошког становништва ратно стање и окупација су дефинитивно упропастили па је њихово послератно левичарско опредељење вероватно било једини разуман модел друштва какво су прижељкивали. Са друге стране, међу сељаштвом у пиротском крају идеје левице пре рата нису биле развијене, али како је

највећи терет ратне епохе пао управо на сеоско становништво, по инерцији је дошло до великог незадовољства према владајућем режиму. Уз то је ишла сурова свакодневица везана за примитивну обраду ситног земљишног поседа са кога су приноси били недовољни за издржавање гломазних сеоских породица. Све то је допринело да становништво пиротских села са великим одушевљењем прихвати концепт праведнијег друштва који су нудили комунисти.

У вези са темом овог рада може се изнети својеврстан закључак да је у првим годинама након рата и услед рата међу становништвом пиротског краја дошло до велике акумулације и прихватања социјалистичких идеја што се да оценити као сасвим природна тенденција рођена из крајње животних потреба за праведнијим друштвом. Међутим, забрана рада Комунистичке партије није омогућила политичку реализацију амбициозних планова, али је левичарски потенцијал у Пироту и околини преживео и касније нашао свој нови издувни вентил у лику и делу Драгољуба Јовановића.

Упоредо са ширењем комунистичких идеја у пиротском крају, након рата се примећује и врло јако присуство нове идеологије југословенства, што је било у складу са тенденцијом државних власти, али и са жељом да се ова, за обичне људе прилично апстрактна, наднационална идеја, коју је рат дефинитивно афирмисао, спусти на реалан и прихватљив ниво. Циљна група југословенске кампање у пиротском крају пре свега је био малобројни слој варошке интелигенције преко кога је путем образовног система посредно вршен утицај на млађу популацију. На примеру ученика Учитељске школе у Пироту најбоље се може уочити поменута тенденција јер су у тој школи по неколико пута у току године организовани наградни темати који је требало да што више фаворизују југословенску идеју. (Неке од тема биле су: *Учитељ у служби југословенске идеје*, *Соколство у идеји југословенства*, *Улога жене у стварању југословенске мисли*, *Значај илирског покрета за народно јединство*, *Феријални савез у изградњи нашег југословенског јединства* и сл.) Колико је такав одабир тема утицао на ученике Учитељске школе, говори и податак да се већина њих приликом израде ових темата у шифри потписивала псеудонимима попут: *Србин Хрватовић*, *Син југословенске мајке*, *Бискуп Штросмајер*, *Илир из Пирота*, *Југословен из Пирота*, *Ђерка југословенског оца*, и слично (Живковић, 1972). Из овога произилази да су ефекти пропагирања југословенства имали одјеке које је тешко прецизно мерити, али је извесно да јавних отпора није било, што нас посредно наводи на размишљање да је у пиротском крају

одушевљење југословенском идејом било присутно на свим нивоима, а нарочито међу интелигенцијом. Још транспарентнији вид оберучког прихватања нове државе и одрицања од до тада строго националног или локалног размишљања била су имена пиротских кафана из међуратног периода: *Македонија, Босна, Сарајево, Европа, Београд, Солун, Париз*. И то нама данас, између осталог, показује да се становништво пиротског краја, иако географски на ободу нове државе, доста трудило да прати трендове како у политици тако и у осталим сферама јавног живота. Можда је на то утицао и својеврстан комплекс вечите скрајнутости од значајних дешавања па је стога било важно међу првима показати интересовање за актуелне теме и проблеме.

Ако се са терена политике пребацимо на поље привреде, последице рата нису биле ништа мање важне, али суштински нису битно промениле њен карактер. Сам рат, а нарочито окупација довели су до парализе пиротске привреде. Ситна занатска производња, која је чинила окосницу предратне привредне делатности у самој вароши, ратом је била бачена на колена. Највеће штете претрпели су најразвијенији занати јер је продаја производа била под апсолутном контролом бугарских окупационих власти. Ако на нивоу примера посматрамо ћилимарство као свакако најразвијенији вид занатске производње у Пироту, можемо рећи да је рат том занату нанео двоструку штету. Наиме, уочи Великог рата квалитет ћилимарске производње у Пироту је био толики да је Ћилимарска задруга имала своја продајна места у 14 градова широм Србије, као и у Цариграду, Букурешту, Софији, Бечу, Женеви и Лондону (Козић и Ћирић, 1959). Током рата производња је скоро потпуно престала, као и продаја, што је довело до губитка клијентеле и тржишта. Након рата пред пиротско ћилимарство се испречио још један проблем, а то је овладавање великим тржиштем Краљевине СХС и трка са конкуренцијом (Петковић, 1996). То је довело до омасовљења производње, али и до видног опадања квалитета. Носећи се са изазовима новог времена, ћилимарство у Пироту је успело да се одржи уз велико проширење капацитета, што је упустило скоро половину женске популације у вароши, али је на дуге стазе губило трку услед пада квалитета, цене, јефтиније конкуренције са Истока и тенденције да се спора и скупа занатска производња ћилимова замени индустријском.

Послератне околности и прилагођавање пиротског краја новој и већој држави пиротске занатлије су тешком муком преживљавале. Међуратно време се у том смислу може окарактерисати као епоха нестајања традиционалне занатске производње у Пироту и околини. Томе у прилог говори и

чињеница да је 1922/23. године у пиротској вароши и околним селима било регистровано укупно 535 мајстора грнчарије (Петковић, 1984). Непосредно пред Други светски рат та бројка се вишеструко смањила, а у другој половини двадесетог века број тих занатлија је могао да се броји на прстима обе руке. Сличну судбину имали су и ћурчијски, обућарски, терзијски, опанчарски, шнајдерски и десетине других заната. Одумирање ситне занатске производње већ првих година након рата почела је да убрзава тенденција отварања већих занатских погона па се тридесетих година отварају и прве фабрике, *Зејтинара* и фабрика *Тигар*. Две околности су значајно утицале да индустријализација започне свој развој у Пироту. Прва је била велико тржиште Краљевине, а друга, још присутнија, јесте огромна количина јефтине радне снаге.

Ипак, када говоримо о привреди Пирота и околине, треба рећи да је привредни амбијент пиротског краја у годинама након Великог рата итекако зависио од структуре становништва јер је највећи његов део и даље живео на селу и бавио се пољопривредом. По попису из 1921. године 80,5% становника је живело на селу, по попису из 1930. тај проценат је износио 82,2, да би након пописа 1948. године удео сеоског становништва износио 83%. На основу ових података се јасно може видети да након Првог светског рата није дошло ни до каквог мигрирања становништва из села у варош, чак проценат сеоског становништва расте. Из тога се може извести закључак да је привреда пиротског краја и након рата остала типично оријентисана ка пољопривреди, што показују и подаци о извозу стоке и сточних производа за Грчку, Лајпциг, Америку, Палестину и државе у окружењу (Стојић, 1936, стр. 5). Живот на селу још увек је нудио бољу перспективу него живот у вароши.

На крају приче о последицама Великог рата на пиротски крај требало би барем дотаћи сегмент културе, који је рат свакако омеђио, али није нарушио његове суштинске карактеристике. Ако бисмо из данашњег угла покушавали да оценимо културну свакодневицу у Пироту након 1918. године, одговор би се нашао негде између крста, полумесеца и давидове звезде. Са тог становишта важно је истаћи да је након Великог рата религијско културно наслеђе Пирота ушло у период заласка и тада је последњи пут пулсирало својим карактеристичним набојем. Поседујући вековну конфесионалну хетерогеност, Пирот је и у међуратном периоду могао да се похвали врло специфичном функционалношћу коју ни нарасли национализам у току ратова није могао спутати. Суживот већински православног становништва са малобројном јеврејском и још скромнијом

муслиманском заједницом био је на завидном нивоу, што се веома одражавало на квалитет и садржај културних вредности. На ту блиставу културну понуду Пирота тачка ће бити стављена нешто касније, избијањем Другог светског рата.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, Б. (1975). Раднички покрет у Пироту 1903-1914. *Пиротски зборник*, 7, 165-190.
- Аријес, Ф., Диби, Ж. (2004). *Историја приватног живота V*, Београд, Клио.
- Аритонових, И. (2009). Друштвени положај жене у Србији у доба Краљевине Југославије. *Баштина*, 27, 233-258.
- Ћирић, Ј. (1989). Географија горњег Понишавља и Лужнице. *Пиротски зборник*, 16, 9-22.
- Drake, D., Kelly, D. (2009). Editorial intellectuals an war. *Journal of war and culture studies*, 2, 5-17. DOI: 10.1386/jwcs.2.1.5/2
- Hallifax, S. (2010). Over by Christmas: British popular opinion and the short war in 1914. *First World War Studies*, 1(2),103-121, DOI: 10.1080/19475020.2010.517429
- Hirschfeld, M. (1930). *Sittengeschichte des Weltkrieges*, Berlin, Schneider.
- Исић, М. (2009). Старосна структура становништва у Србији почетком 20. века као последица ратних страдања. *Геронтологија*, 36 (1), 99-122.
- Јовановић, Д. (1973). *Људи, Људи...*, Београд, Ауторско издање.
- Козић, П., Ћирић, Д. (1959), *Хронологија важнијих догађаја из радничког покрета у Пироту*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Лилић, Б. (1989). *Пироћанци у ратовима 1912-1918*, Београд, Привредни преглед.
- Лилић, Б. (1998). *Мемоари српских ратника 1912-1918*, Београд, Институт за савремену историју.
- Мазовер, М. (2011). *Мрачни континент; Европа у двадесетом веку*, Београд, Архипелаг.
- Миленковић, М. (1998). Жене раднице у привреди Србије 1918-1929. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2, Položaj žene kao terilo modernizacije : naučni skup* (стр. 218-226). Београд, Институт за новију историју Србије.
- Николић, И. (прир.) (1982). *Пирот и срез нишавски: 1801-1918: грађа. Књ. 3*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Панајотовић, Т. (1982). *Пирот кроз векове*, Пирот, Слобода.

- Павлица, Б. (1998). О немачким репарацијама и накнади штете Југославији после Првог и Другог светског рата. *Зборник Матице српске за историју*, 58, 208-218.
- Петковић, М. (1984). Пиротска грнчарија. *Пиротски зборник*, 11-12, 133-178.
- Петковић, М. (1996). Ћилимарско задругарство у Пироту. *Пиротски зборник*, 22, 215-234.
- Петковић, М. (2008). *Жене Понишавља*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Петровић, С. (1996). *Историја града Пирота*, Пирот, Хемикалс.
- Петровић, В. (1985). *Велика Лукања*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Поповић, Љ. (2010). *Пописи и шематизам у пиротском округу од 1879. до 1914. године*, Пирот, Историјски архив Пирот.
- Рајс, А. (1918). *Аустро-бугарско-немачке повреде ратних закона и правила*, Крф, Државна штампарија Краљевине Србије.
- Рид, Џ. (1965). *Рат у Србији 1915*, Цетиње, Обод.
- Ристовић, М. (прир.) (2007). *Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, Клио.
- Стојић, Н. (1936). *Општи привредни преглед у округу пиротском*, Пирот, Штампарија Недељковић.
- Strachan, Н. (2010). The First World War as a global war. *First World War Studies*, 1(1), 3-14. DOI: 10.1080/19475021003621036
- Васић, Т. (1973). *Синдикални покрет у Пироту*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Васиљевић, Ј.Х. (1919). *Бугари и њихова зверства у Србији 1915-1918*, Нови Сад, Штампарија Супек-Јовановић-Богданов.
- Влајковић, Р. (1988). *Скупштински избори у пиротском округу 1878-1914*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Вучковић, М. (1975). Под окупацијом (1915-1918). У И. Николић (прир.), *Основна школа Вук Караџић : 1815-1975 : споменица поводом прославе стотездесетогодишњице постојања* (стр. 147-151). Пирот, Основна школа „Вук Караџић“; Музеј Понишавља.
- Здравковић, Д. (1924). *Бесмртници округа пиротског*, Ниш, Модерна штампарија Гутенберг.
- Живковић, Н. (1972). Наградни темати у Учитељској школи у Пироту између два светска рата. *Пиротски зборник*, 4, 185-195.

Примљено/ Received on 28.06.2014.
Ревидирано/ Revised on 11.07.2014.
Прихваћено/ Accepted on 09.09.2014